

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه ادبیات فارسی

پایان نامه ی دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی

رمز و تمثیل در منظومه های عاشقانه تمثیلی

استادان راهنما:
دکتر علی اصغر باباصفری
دکتر اسحاق طغیانی

استاد مشاور:
دکتر مهدی تدین

اطلاعات درک ملی بزاز
تمتیه درک

پژوهشگر:
صادق فلاحی

۱۳۸۸/۱۰/۲۷

تیرماه ۱۳۸۸

۱۲۹۹۱۳

کلیه حقوق مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات و نوآوری های

ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه

متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه دکتری رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی
آقای صادق فلاحی

تحت عنوان

رمز و تمثیل در منظومه های عاشقانه تمثیلی

به تصویب رسید.

در تاریخ ۸۸/۴/۱۷ توسط هیات داوران بررسی و با درجه عالی

امضاء

با مرتبه علمی استادیار
دانشیار

دکتر علی اصغر باباصغری
دکتر اسحاق طغیان

۱- استاد راهنمای پایان نامه

امضاء

با مرتبه علمی استاد

دکتر مهدی تدین

۲- استاد مشاور پایان نامه

امضاء

با مرتبه علمی استاد
استادیار

دکتر سید مهدی نوریان
دکتر محمود براتی

۳- استاد داور داخل گروه

امضاء

با مرتبه علمی استاد
استادیار

دکتر محمدرضا راشد محصل
دکتر حسن ذوالفقاری

۴- استاد داور خارج از گروه

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه ادبیات فارسی

تقدیم به:

پدرم

آن کوه رنج

مادرم

آن نادره وجود

همسرم

آن اسطوره مهربانی

فرزندم

آن مایه زندگانی

خواهرزاده ام

آن ستاره آسمانی

و خانواده عزیزم

که بودنم به وجود آنها معنا می گیرد.

به تماشا سوگند
و به آغاز کلام
واژه ای در قفس است
واژه شکر و سپاس

منت خدای را - عزوجل - که توفیق مصاحبت و خوشه چینی از محضر استادان گرانمایه را به این بنده عطا فرمود. استادانی که «چگونه رفتن» را به من آموختند و بر سر راهم چراغ هدایت برافروختند. فرهیختگانی که به مصداق «من علمنی حرفاً فقد صیرنی عبداً» حلقه ارادت و بندگیشان را بر بنا گوش دل آویخته ام و به پاس حق شناسی، مراتب سپاس خود را به پیشگاه مبارکشان نثار می کنم:

۱- استادان راهنما، جناب آقای دکتر علی اصغر باباصفیری و جناب آقای دکتر اسحاق طغیانی.

۲- استاد مشاور، جناب آقای دکتر مهدی تدین.

۳- استادان داور داخل گروه، جناب آقای دکتر مهدی نوریان و جناب آقای دکتر محمود براتی.

۴- استادان داور خارج گروه، جناب آقای دکتر محمدرضا راشد محصل و جناب آقای دکتر حسن ذوالفقاری.

ضمناً از همه عزیزانی که در این مدت مرا یاری نمودند تشکر و قدردانی می کنم.

چکیده

یکی از ویژگی‌های برجسته ادبی در سده نهم تا دوازدهم ه. ق. گرایش شاعران به سرودن منظومه‌های رمزی و تمثیلی است. اگرچه آثاری در حوزه رمز و تمثیل از دوره‌های قبل بر جای مانده است، اما تعداد این نوع منظومه‌ها در دوره مورد بحث، از همه ادوار ادبی بیشتر است. این منظومه‌ها عبارتند از: مجمع البحرین کاتبی نیشابوری، حسن و دل فتاحی نیشابوری، سلامان و ابدال جامی، شمس و قمر خواجه مسعود قمی، شمع و پروانه اهلی شیرازی، سرو و تذرو نثاری تونی، آذر و سمندر و ذره و خورشید هر دو از زلالی خوانساری، ناز و نیاز وحید قزوینی و مهز و ماه حسینی شیرازی. صورت ظاهر این آثار، عاشقانه؛ و درونمایه آن‌ها عرفانی است. در بین آثار مذکور، سلامان و ابدال جامی و مجمع البحرین کاتبی نیشابوری، درونمایه‌ای حکمی - عرفانی دارند و سایر منظومه‌ها عرفانی‌اند. این منظومه‌ها، در کسوت الفاظ عاشقانه، حجم بالایی از رمزها و تمثیل‌های عرفانی را در قالبی ساختاری و درهم تنیده بیان کرده‌اند که با ایجاد عشق و مرحله طلب آغاز می‌شود؛ با سیر و سلوک عارفانه و رد و بدل شدن اشارات لطیف از سوی عاشق و معشوق ادامه می‌یابد؛ و با وصال و فنا به پایان می‌رسد، و صاحبان منظومه‌ها، مجموعه این مراحل را در کنار مکتب فکری خود، به زبانی رمزی بیان کرده‌اند. بر این اساس، رمزها و تمثیل‌های بی‌شمار منظومه‌ها، به صورت گروهی، در چند دسته کلی قرار می‌گیرند. این بخش‌های کلی که خود به زبانی رمزی بیان شده‌اند، عبارتند از: عاشق و احوال او، معشوق و احوال او، رقیب و ویژگی‌های او، واسطه عاشق و معشوق، مراحل سلوک و دشواری‌های آن، طلب، وصال، فنا، اتحاد در عشق، تجلی‌های گوناگون الهی، رموز اعضاء و جوارح و حرکات و سکانات معشوق، لطائف و ظرائف عاشقانه و... در این رساله، رموز و تمثیلات کلی و جزئی این منظومه‌ها معرفی و شرح شده است. منظومه‌های مذکور، غیر از سلامان و ابدال جامی، در محتوا و گاهی ساختار، تازه و ابتکاری‌اند؛ اما در شیوه زبان و بیان، از نظامی پیروی کرده‌اند. صاحبان این آثار، غیر از اهلی، فتاحی و جامی، از جهت داستان پردازی در سطح نازلی قرار دارند. تصنع و توصیف از ویژگی‌های بارز منظومه‌های مذکور است و اگرچه منظومه‌سرایان بر محتوا و معانی رمزی تأکید بسیار کرده‌اند، اما عملاً در دام لفظ گرفتار مانده‌اند. همین امر سبب شده است که مضمون «عشق» در این منظومه‌ها عمق و طراوت چندانی نداشته باشد و سوز و گدازهای عاشقانه، سرد و کم‌مایه جلوه کند. با این حال، حسن و دل فتاحی نیشابوری و شمع و پروانه اهلی شیرازی، نه تنها از این خلل مصون مانده‌اند؛ بلکه عشق و ویژگی‌های آن را در غایت کمال و مرتبه خود شرح و بیان کرده‌اند.

کلید واژه‌ها:

منظومه، داستان عاشقانه، تمثیل، رمز، رمزگشایی، قرن نهم تا دوازدهم.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
ز.....	مقدمه
ح.....	داستان پردازی
ط.....	داستان های عاشقانه
ی.....	داستان های عاشقانه رمزی و تمثیلی
ن.....	روش تحقیق
ن.....	اهداف تحقیق
س.....	پیشینه موضوع
ع.....	کاربرد نتایج تحقیق
ع.....	اهمیت و ارزش تحقیق
فصل اول: تمثیل	
۲.....	۱-۱- تمثیل در لغت
۲.....	۲-۱- تمثیل در اصطلاح
۳.....	۱-۲-۱- تمثیل در اساطیر
۴.....	۲-۲-۱- تمثیل در ادیان
۵.....	۳-۲-۱- اصطلاح تمثیل در منطق
۶.....	۴-۲-۱- تمثیل در اصول فقه
۷.....	۵-۲-۱- تمثیل در کلام
۸.....	۶-۲-۱- تمثیل در عرفان
۹.....	۳-۱- تمثیل در ادبیات
۱۱.....	۱-۳-۱- تمثیل در علم بیان
۱۵.....	۲-۳-۱- تفاوت تشبیه و تمثیل
۱۶.....	۳-۳-۱- تفاوت تشبیه تمثیل و تشبیه مرکب
۱۷.....	۴-۳-۱- تفاوت تمثیل و استعاره
۱۸.....	۵-۳-۱- رابطه مثل و تمثیل
۱۹.....	۶-۳-۱- استعاره تمثیلیه

عنوان

صفحه

۲۰	۷-۳-۱- نوع ادبی تمثیل
۲۱	۸-۳-۱- طنز و تمثیل
۲۲	۹-۳-۱- انواع تمثیل بر اساس شیوه بیان
۲۵	۱۰-۳-۱- انواع تمثیل بر اساس محتوا
۲۶	۱۱-۳-۱- انواع تمثیل بر اساس حجم
۲۷	۱۲-۳-۱- هدف تمثیل
۲۹	۱۳-۳-۱- فایده تمثیل
۳۱	۱۴-۳-۱- خاستگاه تمثیل

فصل دوم: رمز

۳۴	۱-۲- رمز در لغت
۳۵	۲-۲- رمز در اصطلاح
۳۶	۳-۲- سمبلیسم
۳۸	۴-۲- خاستگاه رمز
۴۰	۵-۲- کارکرد رمز
۴۲	۶-۲- انواع رمز (طبقه بندی نمادها)
۴۳	۷-۲- تفاوت رمز و نشانه
۴۷	۸-۲- محدوده رمز
۴۷	۱-۸-۲- دین
۴۸	۲-۸-۲- قرآن
۴۹	۳-۸-۲- حدیث
۴۹	۴-۸-۲- در فرقه ها و مذاهب
۴۹	۱-۴-۸-۲- اسماعیلیه
۵۱	۲-۴-۸-۲- اخوان الصفا
۵۲	۳-۴-۸-۲- حروفیه و نقطویه
۵۳	۵-۸-۲- ادیان دیگر
۵۴	۶-۸-۲- رمز در علوم خفیه
۵۵	۷-۸-۲- عرفان
۵۶	۸-۸-۲- اسطوره

عنوان

صفحه

۵۸.....	۹-۸-۲- روانشناسی.....
۵۹.....	۱۰-۸-۲- رؤیا و واقعه.....
۶۱.....	۱۱-۸-۲- جامعه شناسی.....
۶۱.....	۱۲-۸-۲- هنر.....
۶۳.....	۱۳-۸-۲- ادبیات.....
۶۳.....	۱-۱۳-۸-۲- علم بیان.....
۶۴.....	۲-۱۳-۸-۲- تفاوت نماد و استعاره.....
۶۶.....	۳-۱۳-۸-۲- تفاوت رمز و کنایه.....
۶۶.....	۴-۱۳-۸-۲- تفاوت رمز و تمثیل.....
۶۸.....	۵-۱۳-۸-۲- تمثیل رمزی.....
۶۹.....	۶-۱۳-۸-۲- دو شیوه نمادپردازی در ادبیات.....
۷۰.....	۹-۲- نتیجه گیری.....

فصل سوم: منظومه های رمزی و تمثیلی

۷۳.....	۱-۳- منظومه جمال و جلال.....
۷۳.....	۱-۱-۳- معرفی شاعر.....
۷۴.....	۲-۱-۳- معرفی اثر.....
۷۴.....	۳-۱-۳- خلاصه داستان.....
۸۰.....	۴-۱-۳- رمزها و تمثیل ها.....
۹۷.....	۵-۱-۳- چکیده رمزی داستان.....
۱۰۰.....	۲-۳- منظومه مجمع البحرين کاتبی نیشابوری.....
۱۰۰.....	۱-۲-۳- معرفی شاعر (متوفی به ۸۳۸).....
۱۰۰.....	۲-۲-۳- معرفی اثر.....
۱۰۱.....	۳-۲-۳- گزارش داستان.....
۱۰۴.....	۴-۲-۳- رمزها و تمثیل ها.....
۱۱۱.....	۵-۲-۳- چکیده رمزی داستان.....
۱۱۲.....	۳-۳- منظومه حسن و دل فتاحی نیشابوری.....
۱۱۲.....	۱-۳-۳- معرفی شاعر (۷۸۹-۸۵۳).....

۱۱۲ ۲-۳-۳- معرفی اثر
۱۱۴ ۳-۳-۳- گزارش داستان
۱۲۱ ۴-۳-۳- رمزها و تمثیل ها
۱۶۱ ۵-۳-۳- چکیده رمزی داستان
۱۶۲ ۴-۳- منظومهٔ سلامان و ایسال جامی
۱۶۵ ۱-۴-۳- روایت ابن سینا
۱۶۶ ۲-۴-۳- رمزها
۱۶۷ ۳-۴-۳- چکیده رمزی داستان
۱۶۸ ۴-۴-۳- روایت جامی
۱۶۸ ۱-۴-۴-۳- معرفی شاعر (۸۹۸ - ۸۱۷)
۱۶۹ ۲-۴-۴-۳- معرفی اثر
۱۷۰ ۳-۴-۴-۳- گزارش داستان
۱۷۲ ۴-۴-۴-۳- رمزها و تمثیل ها
۱۷۸ ۵-۴-۴-۳- چکیده رمزی داستان
۱۷۸ ۵-۳- منظومهٔ شمس و قمر خواجه مسعود قمی
۱۷۸ ۱-۵-۳- معرفی شاعر (متوفی به ۸۹۰)
۱۷۹ ۲-۵-۳- معرفی اثر
۱۸۰ ۳-۵-۳- گزارش داستان
۱۸۲ ۴-۵-۳- رمزها و تمثیل ها
۱۹۶ ۵-۵-۳- چکیده رمزی داستان
۱۹۶ ۶-۳- منظومهٔ شمع و پروانهٔ اهلی شیرازی
۱۹۶ ۱-۶-۳- معرفی شاعر (۹۴۲ - ۸۵۸)
۱۹۷ ۲-۶-۳- معرفی اثر
۱۹۸ ۳-۶-۳- گزارش داستان
۱۹۹ ۴-۶-۳- رمزها و تمثیل ها
۲۰۵ ۵-۶-۳- چکیده رمزی داستان

عنوان

صفحه

- ۲۰۵..... ۷-۳- منظومه سرو و تدر و نثاری تونی
- ۲۰۵..... ۱-۷-۳- معرفی شاعر (متوفی به ۹۶۸)
- ۲۰۶..... ۲-۷-۳- معرفی اثر
- ۲۰۷..... ۳-۷-۳- گزارش داستان
- ۲۱۰..... ۴-۷-۳- رمزا و تمثیل ها
- ۲۲۰..... ۸-۳- منظومه ذره و خورشید زلالی خوانساری
- ۲۲۰..... ۱-۸-۳- معرفی شاعر (متوفی به ۱۰۲۵)
- ۲۲۰..... ۲-۸-۳- معرفی اثر
- ۲۲۱..... ۳-۸-۳- گزارش داستان
- ۲۲۲..... ۴-۸-۳- رمزا و تمثیل ها
- ۲۲۵..... ۵-۸-۳- چکیده رمزی داستان
- ۲۲۶..... ۹-۳- منظومه آذر و سمندر زلالی خوانساری
- ۲۲۶..... ۱-۹-۳- معرفی اثر
- ۲۲۶..... ۲-۹-۳- گزارش داستان
- ۲۲۸..... ۳-۹-۳- رمزا و تمثیل ها
- ۲۳۰..... ۴-۹-۳- چکیده رمزی داستان
- ۲۳۰..... ۱۰-۳- منظومه ناز و نیاز وحید قزوینی
- ۲۳۰..... ۱-۱۰-۳- معرفی شاعر (۱۱۱۰ - ۱۰۱۵)
- ۲۳۱..... ۲-۱۰-۳- معرفی اثر
- ۲۳۱..... ۳-۱۰-۳- گزارش داستان
- ۲۳۴..... ۴-۱۰-۳- رمزا و تمثیل ها
- ۲۴۴..... ۵-۱۰-۳- چکیده رمزی داستان
- ۲۴۵..... ۱۱-۳- منظومه مهر و ماه حسینی (۱۲۴۹ - ۱۱۸۴)
- ۲۴۵..... ۱-۱۱-۳- معرفی شاعر
- ۲۴۵..... ۲-۱۱-۳- معرفی اثر
- ۲۴۷..... ۳-۱-۳- گزارش داستان
- ۲۴۸..... ۴-۱-۳- نگاهی به مکتب ابن عربی

صفحه	عنوان
۲۵۳	۳-۱۱-۵- رمزها و تمثیل ها
۲۶۵	۳-۱۱-۶- چکیده رمزی داستان
۲۶۶	جمع بندی و نتیجه گیری
۲۷۰	پی نوشت
۲۷۲	منابع و مأخذ

یکی از شیوه‌هایی که گویندگان ادب فارسی برای انتقال اندیشه‌های خود و تعلیم و تأکید آموزه‌های اخلاقی و بیان تجارب غیرآرادی روحی و عاطفی به کار می‌برند، استفاده از رمز و تمثیل در زبان هنری است. رمز و تمثیل، نه تنها موجب ترقی آثار ادبی در سطح زیبایی‌شناسی می‌گردد؛ بلکه موجب نضج و عمق و غنای زبان نیز می‌شود. چنان‌که می‌توان وجود مثل و تمثیل و رمز در یک زبان را نشانه کمال و اعتلای آن زبان دانست، و آن را یکی از معیارهای اساسی ارزش‌گذاری زبان تلقی کرد. رمز و تمثیل در آثار گویندگان نخستین فارسی دری دیده می‌شود. حتی در وجود این شیوه‌های ادبی در ادبیات دینی و اساطیری پیش از اسلام هیچ‌گونه تردیدی وجود ندارد.

رمز و تمثیل به دو صورت پراکنده و منسجم در آثار منثور و منظوم حوزه ادبیات یافت می‌شود. دیوان‌های شعری گوناگون، مانند دیوان رودکی، ناصر خسرو، پروین اعتصامی، حافظ، سعدی، مولوی و... مشحون به رمزها و تمثیل‌های پراکنده‌ای است که صاحبان این آثار به منظور انتقال افکار و احوال روحانی و درونی خود، آن را به کار برده‌اند. در بسیاری از منظومه‌ها نیز این شیوه‌های ادبی به گونه‌ای پراکنده استعمال شده است. شاهنامه، مخزن الاسرار، خسرو و شیرین، ویس و رامین و... از این دسته‌اند. در حدیقه سنایی و مثنوی معنوی از تمثیل در سطح گسترده‌تری استفاده شده و اگرچه بسیاری از حکایات مندرج در آن‌ها ساختار تمثیلی دارد؛ اما ساختار کلی این دو منظومه رمزی یا تمثیلی نیست و تمثیلات آن‌ها در نهایت از نوع پراکنده است. همین‌قسم از تمثیل، در نوشته‌های ارزشمندی چون کلیله و دمنه نصرالله منشی و مرزبان‌نامه وراوینی هم یافت می‌شود.

اما دسته دیگری از گویندگان ادب فارسی، نگرش متفاوتی به مقوله رمز و تمثیل داشته‌اند. به عبارت دیگر، این دو شگرد ادبی، اساس کار این دسته از شاعران و نویسندگان قرار گرفته است، تا از این طریق، مقاصد، اندیشه‌ها، عواطف، و حالات روحی و درونی خود را به مخاطب منتقل سازند. رمزگرایی و تمثیل‌پردازی در این دسته از آثار از نوع منسجم است؛ چرا که یک مطلب واحد در قالب داستانی که دارای قهرمانان و موقعیت‌های رمزی و تمثیلی است، از ابتدا تا انتها دنبال می‌شود، و از کلیت اثر، مضمون و پیام اصلی دریافت می‌شود. نخستین و مهم‌ترین آثار که در این زمینه پدید آمد، رساله‌ی حی بن یقظان، سلمان و ابسال و رساله‌ی الطیر ابن سینا، و رساله‌ی آواز پر جبرئیل، عقل سرخ، قصه‌ی العربیه الغریبه و... از شهاب‌الدین سهروردی است که همگی در حوزه آثار رمزی حکمی و عرفانی قرار دارند. در شعر فارسی نیز، می‌توان به منطق الطیر عطار و سیرالعباد سنایی غزنوی اشاره کرد که در قرون ششم و هفتم و در موضوع عرفان و تصوف سروده شده‌اند. در این میان، دسته‌ای از گویندگان ادب فارسی، نه در حوزه سیاست و اخلاق و اجتماع یا حکمت و عرفان، بلکه در عرصه آثار تغزلی و عاشقانه، اختصاصاً، به بیان رمز و تمثیل پرداخته‌اند. مانند دستور عشاق فتاحی نیشابوری، مجمع‌البحرین کاتبی نیشابوری، ناز و نیاز وحید قزوینی، سلمان و ابسال جامی و... این دسته از آثار را که ساختاری رمزی یا تمثیلی دارند، می‌توان «منظومه‌های عاشقانه رمزی و تمثیلی» نامید. متأسفانه آثار مذکور مدت‌هاست مهجور و مغفول مانده و رقم فراموشی پذیرفته و صاحبان ذوق و قلم، بر آن‌ها خط نسیان کشیده‌اند. در این رساله به معرفی این دسته از آثار و شناسایی رموز و تمثیلات آن‌ها پرداخته می‌شود.

داستان پردازی

داستان پردازی در میان اقوام و ملل گوناگون قدمت فراوانی دارد. از روزگاران کهن، انسان‌ها به منظور سرگرمی و برآورده ساختن حس کنجکاوی و نیازهای درونی خود در رویارویی با طبیعت، به قصه‌گویی می‌پرداخته‌اند. این حکایات، نخست به صورت شفاهی و سینه‌به‌سینه نقل می‌شده و به تدریج صورت مکتوب یافته‌است. در ایران پیش از اسلام نیز قصه‌گویی و قصه پردازی رواج داشته که بخشی از این میراث نامیرای کهن عبارت است از: اخبار رستم، اخبار اسپندر، خدای نامه، حکایات مرزبان نامه، یادگار زریران، حکایات منسوب به «ماخ» و «آزاد سرو» و «دهقان» و «موبد» که فردوسی از آن‌ها یاد می‌کند، روایات اساطیری، قصه‌های مانویان و ... پس از اسلام، داستان پردازی به سیر تکاملی خود ادامه می‌دهد و آثار متنوعی در قالب نظم و نثر پدید می‌آید. در حوزه نثر می‌توان به مقدمه شاهنامه ابومنصوری، حکایات مندرج در تاریخ بلعمی، ترجمه تاریخ طبری، قابوس نامه، سیاست نامه، مرزبان نامه و کلیله و دمنه اشاره کرد. داستان پردازی در قالب نظم که اصطلاحاً به آن «منظومه سرایی» گفته می‌شود، از قرن چهارم هجری آغاز شد. از این قرن به بعد، شیوه عمومی شاعران در داستان پردازی، استفاده از قالب مثنوی است. علت استفاده از قالب مثنوی، عدم محدودیت آن است: «ریختن موضوعاتی از قبیل حماسه و بزم و عرفان و نصیحت که غالباً به درازا می‌کشیده‌است، در قالب مثنوی بسی آسان‌تر است؛ زیرا در این قالب، شاعر به تکلف نمی‌افتد و برای یافتن قافیه مجبور نیست ذهن خویش را بکاود تا کلمه‌ای مناسب با سایر کلمات برای قافیه شعر خویش بیابد. به همین سبب، در مثنوی مجال سخن فراخ است و شاعر مجبور نیست معنی را فدای لفظ کند» (غلامرضایی، ۱۳۷۰، صص ۶-۷).

بر این اساس، اشعار روایی بلندی در قالب مثنوی و در موضوعات گوناگونی چون حماسه، عشق، عرفان و تعلیم پدید آمد که «منظومه» نام گرفته‌است. مانند شاهنامه فردوسی، ورقه و گلشاه عیوقی، منطق الطیر عطار و کلیله و دمنه مفقود و منسوب به رودکی. از این میان، منظومه‌های سبک خراسانی از نوع حماسی و عاشقانه است. در سبک آذربایجانی (= آثار نظامی) زهد و اندرز تا حدودی به منظومه‌ها - که همچنان محتوای آن‌ها عاشقانه یا حماسی است - راه می‌یابد؛ و در سبک عراقی و پس از آن عرفان و حکمت به عنوان موضوع اصلی منظومه‌ها مطرح می‌شود. بنابراین، هدف از داستان پردازی در سبک‌های مختلف، متفاوت است. در سبک خراسانی، روحیه برون‌گرایی، وطن‌دوستی و رفاه و امنیت نسبی، موجب پیدایش منظومه‌های حماسی یا عاشقانه شده؛ و در سبک عراقی، شرایط خاص اجتماعی و تفکر درون‌گرایانه و آرمان‌گرا، منظومه‌های عرفانی را پدید آورده‌است. در مجموع، آنچه که اهمیت دارد، توجه شاعران به داستان پردازی و منظومه سرایی است. این امر، از سوی بیانگر اقبال عمومی و گرایش مردم به شنیدن و خواندن داستان - به ویژه در قالب نظم - و از سوی دیگر، نشان‌دهنده علاقه شاعران به پند و اندرز و بیان مضامین اخلاقی و مطالب عرفانی در قالب داستان است.

داستان سرایی در قالب منظومه، توسط نظامی گنجه‌ای به اوج می‌رسد و در قرون ششم و هفتم با خلق آثاری چون حدیقه، منطق الطیر، مثنوی معنوی و بوستان سعدی، همچنان در نهایت اعتدالی خود باقی می‌ماند. قرون نهم تا دوازدهم، چنان که گفته‌اند، فعال‌ترین دوره منظومه سرایی است. (ر.ک: خزانه دارلو، زمستان ۷۵، ص «هفت»). منظومه‌های این دوره، عمدتاً در دام تقلید گرفتار شده‌اند و اگر هم ابتکاری صورت گرفته، کیفیت داستان پردازی و زبانی

شاعران، غالباً در سطح نازلی قرار دارد. روند فزاینده داستان سرایی به شیوه منظوم، پس از دوره اخیر به تدریج رو به کاهش می‌گذارد. آغاز این افول را دوره بازگشت دانسته‌اند. (ذوالفقاری، ۱۳۷۴، ص ۱۲۱). با این حال، داستان سرایی متروک نماند و در لباس و هیأتی تازه، یعنی رمان و داستان، حیات تازه‌ای یافت.

داستان‌های عاشقانه

منظومه عاشقانه که داستانی بلند در قالب مثنوی است، یکی از متفرعات ادبیات غنایی، و در کنار غزل، مهم‌ترین بخش آن است. چنان که می‌دانیم، ادب غنایی، عبارت از آثاری مبتنی بر سوز و گداز و حالات نفسانی و عواطف و احساسات انسانی است. این آثار را می‌توان به دو دسته کلی تقسیم کرد. نخست آثاری که مبتنی بر احساسات و عواطف گوناگون بشری است. مانند بئ الشکوی، مرثیه، حبسیه، مفاخره و تفاخر، مدح، هجو و دسته دیگر، آثاری هستند که موضوع آن‌ها اختصاصاً در باب عشق است و عمدتاً در قالب غزل یا منظومه‌های داستانی سروده می‌شوند.

آثار مربوط به ادب غنایی را از لحاظ شکل به سه دسته کلی تقسیم کرده‌اند که عبارتند از: کوتاه (رباعی و دو بیتی)، متوسط (غزل و قطعه) و بلند (مثنوی). (ر.ک: ذوالفقاری، ۱۳۷۴، ص ۱۱۸).

شکل اخیر، علاوه بر مدح، هجو، ساقی‌نامه، مغنی‌نامه، شهر آشوب و ... به صورتی گسترده در آفرینش داستان‌های عاشقانه به کار می‌رود. همین قسم، یعنی منظومه‌های عاشقانه را، شایع‌ترین شعر غنایی دانسته‌اند (همان‌جا، ص ۱۱۸).

داستان‌های عاشقانه حاصل رفاه و امنیت در جوامع بشری است. غلامرضایی به نقل از شفیعی کدکنی در این باره می‌نویسد: «داستان‌های بزمی، چون جنبه تاریخی و سیاسی ندارد و بیشتر تفتنی است، زمانی بیشتر رشد می‌کند که بشر رفاه و آسایشی بیشتر داشته باشد و از کارهای عادی زندگی فراغت یابد. از آن جا که این رفاه معمولاً در شهرها بیشتر حاصل می‌آید، بنابراین، می‌توان ادبیات عاشقانه را ادبیات شهری نامید» (غلامرضایی، ۱۳۷۰، ص ۱۹).

منظومه عاشقانه در ایران قدمتی دیرینه دارد و سابقه آن به آغاز حیات شعر فارسی برمی‌گردد. نمونه چنین آثاری عبارت است از آفرین‌نامه بوشکور بلخی، وامق و عذرا، خنگ بت و سرخ بت، و شادبهر و عین الحیوه از عنصری، و ورقه و گلشاه از عیوقی. منظومه اخیر «نخستین منظومه فارسی است که نسخه کامل آن در دست است» (گروه مؤلفان، ۱۳۶۷، ذیل «منظومه»).

در قرن پنجم و ششم، فخرالدین اسعد گرگانی و نظامی گنجوی مهم‌ترین منظومه‌های عاشقانه را سرودند. از این میان، نظامی گنجوی، با منظومه‌های جاودانه خود، قلّه‌نشین ادبیات غنایی گشت، و همه شاعرانی که پس از او اقدام به منظومه سرایی کردند، به گونه‌ای مقلد و خوشه‌چین پیر گنجه‌اند. امیر خسرو، خواجوی کرمانی، سلمان ساوجی و جامی از پیروان موفق نظامی‌اند که طی قرون هفتم تا نهم منظومه‌های قابل توجهی سرودند. سده‌های هفتم و هشتم، اگرچه با خلق آثار عاشقانه قابل توجهی چون منظومه‌های خواجو (همای و همایون، گل و نوروز)، سلمان ساوجی (جمشید و خورشید و فراق‌نامه) و امیر خسرو (شیرین و خسرو، مجنون و لیلی) همراه است، اما به طور کلی دوره منظومه سرایی به

شیوه نظامی و تقلید از این شاعر بزرگ است. از قرن نهم به بعد نیز، تلاش هایی توسط شاعران برای نوگرایی در ساختار و محتوای منظومه ها صورت گرفت. مانند تغییر وزن در منظومه، درج غزل و قصیده و ساقینامه در منظومه و استفاده از عناصر داستانی تازه و حتی رمزی و تمثیلی. با این حال، از یک سو، شاعران این دوره غالباً تحت تأثیر زبان و شیوه داستان پردازی نظامی اند، و از سوی دیگر آفت تکلف و تصنع، اطناب، ضعف تألیف، عدم پردازش مناسب داستان و ... گریبانگیر بسیاری از منظومه های این دوره شده است. هرمان اته (Hermann Ethel)، منظومه های پس از نظامی و امیر خسرو دهلوی را از جهت مأخذ و منشأ به پنج دسته کلی تقسیم کرده است:

نوع اول: منظومه هایی که به طور غیر مستقیم تقلید از آثار عاشقانه نظامی است. در این دسته از آثار جریان وقایع اصلی حفظ شده؛ اما خود قصه و اشخاص تغییر کرده اند. مانند جمشید و خورشید سلمان ساوجی و مهر و نگار جمالی. (سمرقندی)

نوع دوم: داستان های متأثر از ایران قدیم که تأثیر قوه خیال در آن ها باعث دشواری تشخیص عناصر قدیمی در آن ها می گردد. مثل همای و همایون و گل و نوروز خواجوی کرمانی.

نوع سوم: داستان عشق محمود به ایاز. مانند منظومه شاعری به نام صافی، و پس از او منظومه زلالی خوانساری.

نوع چهارم: داستان های متأثر از روایات قرآنی و اسلامی. مانند سلیمان و بلقیس و یوسف و زلیخا.

نوع پنجم: منظومه هایی که موضوع آن ها مربوط به هند است و به فارسی ترجمه شده و مورد تقلید قرار گرفته اند. این آثار، عمدتاً بر محور پنج منظومه اند: ۱- کامروپ و کاملتا، ۲- مدهومالت و منوهر، ۳- هیر و رانجها، ۴- رتن و پدماوت، ۵- پنون و سسی (ر.ک: ذوالفقاری، ۱۳۷۴، صص ۲۲-۱۲۱).

در سیر تاریخی منظومه سرایی، با نزدیک شدن به دوران معاصر، نه تنها منظومه سرایی و داستان پردازی به شیوه سنتی رو به ضعف و زوال می گذارد؛ بلکه سرایش داستان های عاشقانه نیز به تدریج به فراموشی سپرده می شود. دلایل گوناگونی را برای افول منظومه های عاشقانه و به طور کلی منظومه سرایی ذکر کرده اند که از این قرار است:

۱- تحول در بینش و نگرش قوم ایرانی.

۲- ظهور عصر صنعت و عدم فرصت و وقت کافی برای خواندن این منظومه ها.

۳- رواج رسانه های گروهی و جایگزین شدن آن ها به جای منظومه های عاشقانه در پر کردن اوقات مردم (همان جا، ص ۱۲۲).

داستان های عاشقانه رمزی و تمثیلی

از قرن نهم به بعد، دو خصوصیت برجسته در باب منظومه ها به چشم می خورد که عبارتند از: کمیت منظومه ها، و بیان رمزی آن ها. چنان که گفته اند، منظومه های این دوره از ادب فارسی، از لحاظ کمیت، چهار برابر تمام منظومه های قرون گذشته است (ر.ک: همان جا، ص ۱۲۱). دکتر ذوالفقاری در این باره می نویسد: «منظومه سرایی در این سه قرن، به صورت یک سنت درآمد؛ یعنی هر شاعری رسالت خود را با نظم یک داستان عاشقانه پایان یافته می دید، و در نتیجه،

با چنین گسترش چشمگیر، زبان منظومه‌ها بسیار نازل تر از دوران قبل است. در تمامی منظومه‌های این دوره، بلا استثنا، تمام خصوصیات داستان‌های گذشته را می‌توان یافت و زبان آن‌ها عموماً ساده و متمایل به زبان عامه است و حتی رنگ عامیانه به خود می‌گیرد، و از این جهت، شاید دشوار بتوان آن‌ها را در کنار منظومه‌های عاشقانه قرار داد» (همان جا، ص ۱۲۱). استاد لطفعلی صورتگر نیز درباره کیفیت کلی منظومه‌های پس از قرن نهم می‌نویسد: «در این دوره، مانند آن است که شعر غنایی از آن اعتلای آسمانی افتاده و زمینی شده است. به این معنی که نه آن هیمنه و جلال لفظی بیان فرخی و مسعود سعد سلمان و سیدحسن غزنوی و خاقانی را دارد، نه از آن تناسب و اعتدالی که بین مطلب و قالب شعر به وجود آمده و انوری ایبوردی از پیشقدمان آن بود و سعدی شیرازی آن را به مرحله کمال رسانید پیروی شده است، و نه آن ژرفی اندیشه و سنگینی افکار که حافظ شیرازی با آن استادی و ظرافت بار آن‌ها را به دوش الفاظ و تعبیرات می‌نهد در اشعار این دوره پدیدار است» (صورتگر، ۱۳۴۵، ص ۱۹۵).

ویژگی دیگر منظومه‌های این دوره، بیان رمزی و تمثیلی آن‌هاست. کاتبی نیشابوری (م ۸۳۹) با سرودن منظومه «مجمع البحرین» یا «ناظر و منظور» سلسله جنیان این شیوه در دوره مذکور است: «تخستین کسی که اقدام به سرودن مثنوی عاشقانه و تمثیلی نموده، کاتبی نیشابوری است ... پس از کاتبی، فتاحی نیشابوری (م ۸۵۳) با سرودن مثنوی حسن و دل، و نورالدین عبدالرحمان جامی (م ۸۹۸) با نظم سلامان و ابدال، این راه را ادامه دادند» (باباصفوری، ۱۳۸۶، ص ۵). اگر چه کاتبی آغازگر منظومه‌های ساختاری (به رمز یا تمثیل) است، و اثر او در حوزه عروض و قافیه، به جهت ذوق‌افیتین بودن آن ارج و اهمیت بسیار دارد؛ اما در حوزه رمز و تمثیل و داستان پردازی، نه تنها تقدّم فضل بر دیگران ندارد؛ بلکه در مقایسه با برخی آثار که از این قسم اند، مانند حسن و دل فتاحی و سلامان ابدال جامی و شمع و پروانه اهلی شیرازی (م ۹۴۲) در مرتبه نازل تری قرار دارد. از بین شاعران این شیوه، اهلی شیرازی و عبدالرحمان جامی، شاعرانی هستند که اثر آن‌ها چه در لفظ و چه در معنا در اوج قرار دارد؛ و فتاحی نیشابوری، اگر چه اثر او در لفظ عاری از عیب نیست؛ اما عمیق‌ترین منظومه رمزی و تمثیلی را سروده است. همین رمزگرایی و تمثیل پردازی در منظومه‌ها، بیانگر علاقه شاعران این دوره به نوآوری در شعر و ادب است. این منظومه‌ها، اگرچه در نوع بیان و زبان در دام تقلید گرفتار مانده‌اند؛ اما در عرصه موضوع و محتوا تازه و ابتکاری‌اند. یکی از محققین در این باره می‌گوید: «این منظومه‌ها، غیر از سلامان و ابدال، نوآیین و ابتکاری است، و به خلاف بسیاری از منظومه‌های بزرگ پیشین مانند خسرو و شیرین، لیلی و مجنون، آثار امیر خسرو و... که همه منشأ و اصلی قدیمی تر از زمان شاعر دارد و شاعر آن‌ها را از منابع پیش از خود و یا از افواه مردم گرفته است، تقلیدی صرف از آثار کهن یا بازسازی روایات عامه نیست» (غلامرضایی، ۱۳۷۰، ص ۲۱).

آفرینش اثر رمزی منثور، قدمت بسیاری در ادب فارسی دارد و رساله‌های ابن سینا و شیخ اشراق از این دسته است. در حوزه نظم نیز اگر چه آثاری در قالب رمز و تمثیل وجود دارد؛ اما در مقایسه با آثار منثور، نه تنها از جهت زمانی متأخر است؛ بلکه از لحاظ تعداد و کمیت نیز باز پس مانده است. یکی از محققین در این باره می‌گوید: «در تاریخ طولانی ادبیات فارسی، ما چند اثر منظوم رمزی بیشتر نداریم و قدیم‌ترین آن سیرالعباد سنایی است و بعد از او منطلق الطیر عطار از نظر زمانی مقام دوم را دارد» (خزانه دارلو، ۱۳۷۵، ص ۸۵). طی قرون نهم تا دوازدهم، این نقیصه تا حدودی برطرف

شد و برخی از شاعران که جای خالی منظومه های رمزی و تمثیلی را در ادب فارسی دریافته بودند، به آفرینش چنین آثاری دست یازیدند و آن را مملو از صنایع ادبی و توصیفات دراز دامن کردند. انتخاب و معرفی چنین آثاری به عنوان «منظومه های عاشقانه تمثیلی» علل مختلفی دارد. این دلایل عبارتند از:

۱- تعابیر رمزی گوناگونی که در منظومه ها ذکر شده و ذهن مخاطب را به سوی معانی ثانوی آن ها سوق می دهد.
۲- عدم واقعیت در عناصر داستانی، فضای کلی، ساختار و ظاهر منظومه که بیانگر مفهومی فراتر از ظواهر و الفاظ است.

۳- اشارات متعدّد صاحبان اثر به وجود رمز و تمثیل در آثارشان.

۴- بیان دسته ای از رموز و تمثیلات توسط صاحبان اثر، در ضمن داستان یا پایان آن.

در کتاب «منظومه های فارسی» نوشته محمدعلی خزانه دارلو حدود نهمصد مثنوی مربوط به قرون نهم تا دوازدهم معرفی شده که از آن میان، پنج منظومه از نوع رمزی و تمثیلی دانسته شده است. این آثار عبارتند از:

۱- سلمان و ابسال (دو تحریر جامی و عبدی بیک نویدی).

۲- دستور عشاق یا حسن و دل فتاحی نیشابوری.

۳- ناز و نیاز وحید قزوینی.

۴- مجمع البحرین یا ناظر و منظور کاتبی نیشابوری.

۵- حسن و دل از ناشناس (خزانه دارلو، ۱۳۷۵، ص ۸۵).

در میان آثار مذکور نسخه ای از منظومه مجمع البحرین کاتبی در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می شود که از آن عکس برداری شد و به عنوان یکی از منابع مهم این رساله مورد بررسی و مطالعه قرار گرفت. مثنوی ناز و نیاز وحید قزوینی هم که در کنار سایر مثنوی های این شاعر در دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف آباد تصحیح شده است، در دسترس نگارنده قرار گرفت؛ اما سلمان و ابسال عبدی بیک نویدی، (۹۸۸-۹۲۱هـ)، و حسن و دل از شاعر ناشناس فراهم نگردید. مثنوی نخست، صورت منظوم روایت ابن سینا از این داستان است که نسخه خطی آن در کتابخانه سلیمانیه عراق موجود است؛ (ر.ک: همان جا، صص ۴۱۶-۴۱۵). و منظومه دوم از سراینده ناشناس نیز که در روزگار شاه جهان (۱۰۶۷-۱۰۳۷هـ) می زیسته، در کتابخانه گنج بخش اسلام آباد نگهداری می شود (ر.ک: همان جا، ص ۵۶۶). با مطالعه خلاصه ای از این منظومه که در کتاب «منظومه های فارسی» خزانه دارلو ذکر شده است، (ر.ک: همان جا، ص ۵۶۶). دانسته شد که داستان مذکور همان داستان «دستور عشاق» فتاحی نیشابوری است. سایر منظومه ها (سلمان و ابسال جامی و حسن و دل فتاحی) که تصحیح شده و زیور طبع یافته اند، مورد استفاده نگارنده قرار گرفت.

علاوه بر منظومه های مذکور، ظن آن می رفت که منظومه های عاشقانه دیگری نیز دارای ساختار رمزی و تمثیلی باشند. از این رو، با مراجعه به «فرهنگ توصیفی داستان های عاشقانه و عرایس شعری در ادب فارسی» نوشته استاد ارجمند، جناب آقای دکتر بابا صفری، نخست فهرستی از این آثار فراهم گردید که از این قرار است:

۱- آذر و سمندر زلالی خوانساری

- ۲- آذر و سمندر زلالی قزوینی
- ۳- حسن و دل بن لی، معروف به آهی (م ۹۲۳هـ) که از پیروان فتاحی نیشابوری است.
- ۴- حسن و دل محمد داوود املحی.
- ۵- ذره و آفتاب خاکی بلخی.
- ۶- ذره و خورشید تشبیهی کاشانی.
- ۷- ذره و خورشید زلالی خوانساری.
- ۸- ذره و خورشید ندرت تهناسیری.
- ۹- زلف و ابرو، فضل الله.
- ۱۰- سرو و تذرو نثاری تونی.
- ۱۱- سلامان و ایسال عبدالرحیم بن عبدالحسین صاحب کتاب الفصول.
- ۱۲- شمس و قمر خواجه مسعود قمی.
- ۱۳- شمع و پروانه اهلی شیرازی.
- ۱۴- کارنامه (گوی و چوگان) قاسمی گنابادی.
- ۱۵- گلزار عباسی وحید قزوینی.
- ۱۶- گل و بلبل ها (هشت مورد).
- ۱۷- گوی و چوگان عارفی هروی، و سه اثر دیگر به همین عنوان.
- ۱۸- ناظر و منظور جمالی اردستانی.
- ۱۹- ناظر و منظور وحشی بافقی.
- ۲۰- مهر و ماه جمالی دهلوی.
- ۲۱- مهر و ماه حسینی شیرازی (قزوینی).
- ۲۲- مهر و مشتری عصار تبریزی. (بابا صفری، ۱۳۸۰، ذیل مدخل ها)

اغلب آثار مذکور به صورت نسخه ی خطی است و راقم سطور از آن ها بی نصیب ماند. از میان منظومه های چاپ شده که در دسترس نگارنده بود، پس از مطالعه و بررسی، دسته دیگری از آثار رمزی و تمثیلی شناخته شد. این آثار عبارتند از:

شمس و قمر خواجه مسعود قمی، شمع و پروانه اهلی شیرازی، مهر و ماه حسینی شیرازی، آذر و سمندر زلالی خوانساری، ذره و خورشید زلالی خوانساری، سرو و تذرو نثاری تونی.

با احتساب آثار مذکور در کنار آثاری که در کتاب «منظومه های فارسی» به عنوان منظومه های رمزی و تمثیلی ذکر شده، در مجموع تعداد منظومه های رمزی و تمثیلی به دوازده مورد رسید که غیر از سلامان و ایسال عبدی بیک و حسن و دل ناشناس، سایر آثار در این رساله معرفی شده و رموز و تمثیلات آن ها مورد بررسی قرار گرفته است. ضمن این که